

Contra Köbben

Het wetenschappelijk beeld van de werkelijkheid

Dit commentaar op André Köbbens bespreking van mijn oratie, *De boodschap van de vierde illusie*, wil ik beginnen met een korte samenvatting. Köbben laat die in zijn bespreking achterwege, waardoor de uitspraken die hij aanhaalt, en waaraan hij zich heeft gestoten, schijnbaar in de lucht hangen.

Daarna zal ik ingaan op de drie punten die Köbben voor nadere bespreking heeft uitgekozen. Ik doe dat in aansluiting op de tekst van de oratie, omdat een deel van de antwoorden daarin al is te vinden, maar ook in aansluiting op andere publikaties.

'De boodschap van de vierde illusie'

Het thema van de oratie is het adagium 'kennis is macht'. Het inzicht dat kennis een machtsmiddel is, kwam in de zestiende en zeventiende eeuw sterk naar voren. Kennisproductie werd in die tijd geïnstitutionaliseerd, waarbij machthebbers zich heel goed bewust waren van het risico dat zij liepen: zijzelf maakten weliswaar gebruik van ontwikkelde kennis, maar zij realiseerden zich tevens dat kennis ook tegen hen gebruikt kon worden. In dat spanningsveld hebben onderzoekers zich doorgaans dubbelzinnig en opportunistisch opgesteld. Wanneer zij middelen nodig hadden neigden zij ertoe het nut van kennis te benadrukken. Wanneer kennis bedreigend was stelden zij zich op als 'zuiver wetenschappelijke' onderzoekers die het alleen om de Waarheid ging.

Bij het gebruik dat van kennis wordt gemaakt moet worden bedacht dat het daarbij niet alleen gaat om kennis als middel om praktische problemen op te lossen. Kennis wordt ook gebruikt om op te lossen problemen te identificeren en te definiëren. In de derde plaats wordt kennis benut om ingrijpen (danwel niet-ingrijpen) te legitimeren. In het denken over toepassing van kennis ligt het accent meestal op de probleemoplossende functie en worden de andere toepassings-

mogelijkheden over het hoofd gezien (Kloos 1984a, pp. 120-125).

Aan het begin van kennisontwikkeling staat meestal een probleem, wat niet wil zeggen dat alle kennis die naar aanleiding daarvan wordt gegenereerd bijdraagt tot de oplossing van dat probleem. Vanaf het moment dat wetenschappelijk onderzoek op gang komt krijgt het namelijk een momentum van zichzelf (cf. Böhme et al. 1978).

Wanneer de ontwikkeling van kennis in dit kader wordt geplaatst (en ik betoogde dat dat realistisch is, ook voor de niet-westerse socioculturele wetenschappen), dan volgt hieruit dat kennis onvermijdelijk een rol speelt in machtsverhoudingen. Toch doen onderzoekers vaak alsof kennis een politiek neutraal verschijnsel is, alsof kennis onafhankelijk van maatschappelijke verhoudingen ontstaat, alsof de Waarheid een onpartijdig fenomeen is. Elk speuren naar kennis is echter wezenlijk subjectief. Dat geldt voor de natuurwetenschappen niet minder dan voor de socioculturele wetenschappen (cf. Heisenberg 1959, p. 57). Daarom is het streven naar objectiviteit, zeker in de socioculturele wetenschappen, zo langzamerhand pathetisch. Het zijn immers de onderzoekers die vanuit hun perspectief de werkelijkheid zoals mensen die kunnen kennen creëren. De 'primitieve' samenleving was een westerse uitvinding (zie Kuper 1988). Alleen vanuit westers perspectief bestaan er niet-westerse samenlevingen, en kan er sprake zijn van een niet-westerse sociologie (zie Kloos 1989).

Ik noem in mijn oratie deze beelden van de werkelijkheid *illusies*. De principiële overweging om van die term gebruik te maken was dat we bij de constructie van kennis te maken hebben met twee zaken die ontologisch van elkaar verschillen en die daarom ook nooit identiek zullen zijn: een werkelijkheid die we 'an sich' nooit zullen kennen, en een weergave van die werkelijkheid waarvan wijzelf als mensen onvermijdelijk deel uitmaken omdat we die zelf hebben geconstrueerd (sinds Kant geen nieuwe gedachte, maar ook dit is iets dat kennelijk af en toe opnieuw gezegd moet worden).

Toch hebben die illusies een eigen realiteit en bestaat er bovendien een behoefte die realiteit buiten discussie te stellen: een verschijnsel dat eerder tot het terrein van de wetenschapspsychologie dan tot dat van de wetenschapsfilosofie behoort maar dat daarom niet minder belangrijk is.

Een minder principiële reden waarom ik van de term 'illusie' gebruik maakte is te vinden in het boekje van Jan van Baal, *De boodschap der drie illusies* (1972). De drie illusies waar het Van Baal om gaat zijn religie, kunst en spel. Ook die illusies hebben hun eigen

realiteit, en ze zeggen bovendien iets over de mensen die ze koesteren: ze hebben een boodschap. De illusie van de objectieve, onpartijdige wetenschap heeft eveneens een boodschap: een die direct samenhangt met het gebruik dat gemaakt wordt van wetenschappelijke kennis. In de ogen van Bacon, een man die in zijn tijd scherper dan wie ook het utilitaire karakter van kennis heeft gezien, ging het om kennis ten nutte van een ongedifferentieerde mensheid tegenover de natuur. We weten inmiddels wel beter: kennis speelt een virulente rol in relaties ook *tussen* mensen en is een machtsmiddel van sommige mensen over andere mensen. Daarom bestaat er bij kennisproductie ook geen onpartijdigheid, alleen maar schijnbare onpartijdigheid. De term onpartijdigheid camoufleert belangen die bij elk onderzoek een rol spelen en is dus misleidend in de letterlijke betekenis van dat woord. De eigenlijke keus is niet tussen partijdigheid en onpartijdigheid, maar tussen partijdigheid en irrelevantie. Wanneer onderzoekers leven in de illusie van onpartijdigheid is dat de triomf van maatschappelijke machtsverhoudingen over de wetenschap (p. 31).

Wetenschappelijke objectiviteit?

Köbben maakt bezwaar tegen mijn twijfel aan wetenschappelijke objectiviteit. Objectiviteit is ongetwijfeld een lastig, en vooral ook veelzijdig begrip. In zijn bespreking haakt Köbben aan bij de *methodologische* kant ervan. Bovenstaande moet duidelijk hebben gemaakt, dat het in mijn oratie om de *epistemologische* kant ging. Wat onderzoekers waarnemen en trachten weer te geven is niet een onafhankelijke werkelijkheid, maar een werkelijkheid zoals die zich voordoet aan onderzoekers met hun specifieke vraagstellingen en hun specifieke meetapparatuur. Validiteit is geen kenmerk van een van waarnemers onafhankelijke werkelijkheid, het is een kenmerk dat onderzoekers eraan toeschrijven en dat met de ontwikkeling van kennis kan veranderen.

Dit betekent helemaal niet dat onderzoekers maar vrij zijn in hun uitspraken. Een dergelijke opvatting omtrent de relatie tussen kennis en werkelijkheid is geen vrijbrief voor ongebreidelde fantasten. De werkelijkheid dwingt weliswaar onderzoekers niet tot bepaalde uitspraken, maar laat, anderzijds, ook niet alle uitspraken toe. Ik heb me altijd heel goed kunnen vinden in de volgende uitspraak over generalisatie:

What do we do when formulating regularities of this kind (functional relationships between social phenomena)? Do we *create* order in what is *factually* chaos, or do we *describe* order in what is *apparently* chaos? Obviously the answer is that we do both. Or, to put it differently, that we in fact create order, but that social phenomena are such that they allow us to do so.

In de laatste zin van bovenstaande uitspraak, die overigens van Köbben afkomstig is (1973, p. 581), is dat dubbelzinnige karakter van wetenschappelijke kennis omtrent 'de' werkelijkheid heel trefzeker geformuleerd.

Ik verzet me dus tegen de aanname dat er een soort absolute, objectieve Waarheid bestaat, die met name wetenschappelijk onderzoekers in pacht zouden hebben. Ik denk dat zo'n aanname niet verdedigbaar is. Zo'n aanname suggereert een weergave van de werkelijkheid alsof daar geen onderzoekers aan te pas komen. Zo'n aanname suggereert onpartijdigheid waar die niet bestaat, en leidt gemakkelijk tot misbruik van onderzoek en onderzoekers, die op grond van dezelfde aanname hun handen in onschuld menen te kunnen wassen wanneer hun inzichten daadwerkelijk misbruikt worden. Een uitspraak als die van Von Hentzig, dat wetenschap 'eine Sache der Leidenschaft für die Wahrheit (ist)' (Köbben, p. 700), verheldert hier niet, maar mystificeert.

Ik zie de risico's van een sterke (politieke) overtuiging wel in, maar heb in mijn oratie aandacht gevraagd voor de politieke implicaties van de onderzoeksresultaten, afkomstig onder andere van diegenen die meenden objectief (of neutraal, of zuiver-wetenschappelijk) te werk te kunnen gaan. Tegen de achtergrond van de manier waarop kennis zich historisch blijkt te ontwikkelen, en gebruikt wordt, vind ik een dergelijke opvatting van objectiviteit ondoordacht. Omdat ik het bestaan van risico's van zogenaamd onpartijdig onderzoek een actueel en interessant probleem vind, heb ik daarvoor in mijn oratie aandacht gevraagd.

Dat brengt me op Köbbens tweede punt, antropologie als instrument in de handen van (neo)koloniale machthebbers.

Het gebruik van antropologische kennis

Wat moesten koloniale overheden met antropologische kennis aan-

vangen? Informatie over het dubbelunilineaire afstammingsstelsel van de Yakö is wel interessant, 'maar wat moet een machthebber ermee?' Aldus Köbben.

Ik verwees echter niet voor niets allereerst naar *African Political Systems*, uit 1940. Sommige onderzoekingen die aan dat boek ten grondslag lagen hadden op dat moment hun nut allang bewezen. Voor het werk van Evans-Pritchard, een van de redacteurs van *African Political Systems*, gold dat bijvoorbeeld. Zijn onderzoek onder de Nuer had plaatsgevonden op een moment dat de Engelsen er niet in slaagden deze onafhankelijke en opvliegende mensen in het koloniaal gareel te brengen. Het waren deze problemen van beheersing die maakten dat Evans-Pritchard onder de Nuer onderzoek wilde en kon doen. Bestuursambtenaren die in de jaren dertig in de Sudan werkzaam waren maakten onmiddellijk gebruik van Evans-Pritchards beschrijving van de politieke organisatie van de Nuer (zie Johnson 1982).

Maar er is veel meer. Zoals ik aangaf in de samenvatting van mijn oratie gaat het bij het toepassen van kennis niet alleen om oplossen van praktische problemen, maar ook om zaken als probleem-identificatie en legitimatie. Zonder in dit verband op details in te kunnen gaan ben ik van mening dat het beeld dat antropologen van Afrika schiepen het voortbestaan van het koloniale stelsel in de hand heeft gewerkt, juist omdat zij zich op achteraf-dorpen en traditionele verschijnselen concentreerden.

Het element van de verkooptruc kan er hebben bijgezet, maar waarom traptten financiers daar in? Verhelderend is hier de financiering van Malinowski's onderzoek in Melanesië - een aantal jaren eerder. Tenslotte was Malinowski een van de belangrijkste die met succes van die 'verkooptruc' gebruik maakte, om zijn leerlingen in Afrika onderzoek te laten verrichten. Gedurende de Eerste Wereldoorlog kon Malinowski, die op dat moment in Australië verbleef, noch over zijn Poolse fondsen, noch over Engelse subsidies beschikken. Toch gaf de Australische overheid hem herhaaldelijk een (bescheiden) toelage. Waarom? Omdat zijn informatie over de subtiele details van zo'n achteraf-eilandje als Kiriwina, een van de Trobriand Eilanden, bijzonder nuttig geacht werd voor het bestuur daarvan (zie Laracy 1976).

Tussen twee haakjes, als 'maatschappelijke relevantie' (c.q. 'ontwikkelingsrelevantie', 'beleidsrelevantie') de huidige versie is van zo'n verkooptruc, waarom trappen de huidige financiers er dan wel

eigenlijk in? *Zijn* het wel de financiers die ergens in trappen? Of zijn het, omgekeerd, de onderzoeksmanagers en de onderzoekers die zich laten lijmen via criteria voor relevantie die zijzelf niet hebben opgesteld?

Positivistische versus dialectische benaderingen

Ik gebruik de termen positivistisch en dialectisch om een verschil in onderzoeksideaal weer te geven dat in de antropologie in de loop van de jaren zestig is ontstaan. Tot dan toe schreven antropologen heel weinig over hoe zij onderzoek verrichtten. Ze deden het. Plotseling werd er *wel* over veldwerk geschreven (zie Kloos 1984b voor mogelijke oorzaken daarvan). In die geschriften zijn twee tendenties te signaleren, die elkaars tegengestelde zijn, en die een belangrijk epistemologisch verschil in kennisideaal verraden.

In de ene trend wordt getracht de individualiteit van de onderzoeker te minimaliseren. De nadruk ligt op het onderzoeksontwerp, en wie het uitvoert hoort niet ter zake te doen. De onderzoeker blijft ook in het verslag buiten beschouwing. Het is alsof de kennis zonder tussenkomst van een menselijk onderzoeker vanuit 'de objectieve werkelijkheid' op de pagina's van het boek of het tijdschrift verschijnt. Ik noem dit de positivistische benadering.

De andere trend vertegenwoordigt het inzicht dat de individualiteit van onderzoekers niet is uit te bannen en daarom beter erkend en zelfs gekapitaliseerd kan worden: erkend wordt dat kennis ontstaat in interactie tussen onderzoeker en degenen onder wie onderzoek wordt verricht. Dat constructieproces verschijnt daarom samen met de identiteit van de onderzoeker, in het rapport. Ik noem dat vanwege het procesmatige karakter een dialectische benadering (zie Kloos 1988a).

Ik spreek met opzet van een verschil in *kennisideaal*. In de praktijk ben ik er vrij zeker van dat de meeste, en misschien wel alle, antropologische veldwerkers op een manier te werk gaan die ik dialectisch noem, sterker nog, ik denk dat het de wetenschappelijke benadering bij uitstek is (zie Kloos 1987, p. 33)!

De combinatie van IJzeren Hein, Onnozele Hans en Houten Klaas die Köbben in zijn derde punt ten tonele voert ben ook ik nooit tegengekomen, met uitzondering misschien van Onnozele Hans, in z'n eentje, en in de gedaante van de onderzoek(st)er die in eerlijkheid gelooft neutraal te zijn.

Toch heeft het kennisideaal consequenties die in verband met het thema van mijn oratie van belang zijn. Daarom kwam het onderscheid ook aan de orde. Bij het positivistische ideaal ligt het accent op het onderzoeksontwerp (dat achter het bureau van de onderzoeker wordt ontwikkeld), op het VF-programma (dat door Nederlandse instanties wordt beoordeeld en goedgekeurd), op een subsidiëerings-procedure (waarbij Nederlandse criteria doorslaggevend zijn). Dit betekent dat de criteria voor relevantie de onze zijn, niet die van degenen onder wie we onderzoek doen. Dit betekent ook dat er kennis ontwikkeld wordt waaraan in onze ogen behoefte bestaat, niet in de ogen van de onderzochten. Vandaar de uitspraak in m'n oratie:

Wat in de wetenschappelijke werkelijkheid een methodenstrijd is, is in de maatschappelijke werkelijkheid een machtsstrijd (om kennis) (1988b, pp. 30-31).

(Met de aanduiding 'de onze' en 'de onderzochten' wil ik overigens niet suggereren dat dat homogene categorieën zijn.)

Wanneer Köbben schrijft dat onderzoekers zich zouden moeten vereenzelvigen met de mensen onder wie zij werken simplificeert hij de werkwijze die aan de orde werd gesteld. Het *uitgangspunt* bestaat uit een aansluiting op de problemen en inzichten van de betrokkenen. Ik heb de term 'dialectisch' echter met opzet gekozen om het proces van *verandering* van inzichten aan te duiden. Het gaat niet simpelweg om een inventarisatie van de inzichten van de 'armsten der armen'. Noch de fysieke, noch de sociale werkelijkheid dringt onderzoekers een beeld op. Het zijn *onderzoekers* die een beeld van de werkelijkheid creëren, voor zichzelf en voor anderen. Omdat die beelden van de werkelijkheid maatschappelijke gevolgen hebben, ben ik van oordeel dat we een conceptie van kennisvorming moeten hanteren waarin dat wordt erkend.

Literatuur

- Baal, J. van, *De boodschap der drie illusies. Overdenkingen over religie, kunst en spel*. Assen: Van Gorcum, 1972
- Böhme, G. et al., *Die gesellschaftliche Orientierung des wissenschaftlichen Fortschritts*. Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1978
- Heisenberg, W., *Physics and Philosophy. The Revolution in Modern Science*. London: George Allen & Unwin, 1959

- Johnson, D.H., Evans-Pritchard, the Nuer, and the Sudan Political Service. *African Affairs*, 81 (1982), 323, pp. 231-246
- Kloos, P., Toepassen van kennis en kennis van toepassing. In: Hüsken, F. et al. (red.), *Trends en tradities in de ontwikkelings-sociologie*. Muiderberg: Coutinho, 1984a, pp. 120-135
- Kloos, P., De crisis in de westerse antropologie. *Antropologische Verkenningen*, 3 (1984b), 1, pp. 1-31
- Kloos, P., *Filosofie van de antropologie*. Leiden: M. Nijhoff, 1987
- Kloos, P., No Knowledge without a Knowing Subject. In: Burgess, R.G. (ed.), *Studies in Qualitative Methodology I*. London: JAI Press, 1988a, pp. 174-198
- Kloos, P., *De boodschap van de vierde illusie*. Leiden: M. Nijhoff, 1988b
- Kloos, P., The Sociology of Non-Western Societies. The Origins of a Discipline. *Netherlands Journal of Social Sciences*, 25 (1989), 1, pp. 40-50
- Köbben, A.J.F., Comparativists and Non-Comparativists in Anthropology. In: Naroll, R. & R. Cohen (eds.), *A Handbook of Method in Cultural Anthropology*. New York: Columbia University Press, 1973, pp. 581-596
- Köbben, A.J.F., De wetenschap volgens Peter Kloos. *Amsterdams Socio-logisch Tijdschrift*, 15 (1989), 4, pp. 697-703
- Kuper, A., *The Invention of Primitive Society. Transformation of an Illusion*. London: Routledge, 1988
- Laracy, H., Malinowski at War. *Mankind*, 10 (1976), pp. 264-268